

Katona Csaba A forradalomtól a millenniumig

A MÁSODIK KOMÁROMI CSATA, 1849. JÚLIUS (WIKIMÉDIA)

Az 1867-es kiegyezést, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét hosszas előkészítés alapozta meg, az oda vezető út, Magyarország történetének e szakasza csak összetett folyamatként írható le. Ahhoz, hogy megértsük, miként jöhetett létre a modern magyar polgári állam, fontos ismerni a súlyos konfliktusokkal és ellentmondásokkal is terhelt előzményeket. 1848–1849 polgári forradalma, majd szabadságharca vereséggel végződött, mint az közismert, és a győztesek véres büntetéssel sújtották a forradalom politikai és katonai vezetői közül azokat, akik kezükre kerültek. A Batthyány Lajos miniszterelnök, az Aradon kivégzett tábornokok és mások halálában főszerepet játszó Julius von Haynau tábornokszemélye ekkor fokozottan előtérbe került: 1849. november 20-án ő adta át a forgalomnak a Lánchidat. S bár fájdalmasan lüktetett a megtorlások emléke, az ország éledezett: 1849. december 21-én táblás ház előtt került sor Szigligeti Ede *Liliomfijának* ősbemutatójára. Kevéssel később, 1851. augusztus 13-án, a világosi fegyverletétel kerek évfordulóján Écsy László balatonfüredi fürdőigazgató teljes közönnyel írt Franz Kempen von Fichtenstammnak, a gróf Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzésében döntő szerepet játszó férfinak levelet németül, megköszönve, hogy a fürdőben időzött. E néhány tényező aligha illik abba a képbe, ami a rendszerváltás előtt a legtöbb ember emlékében élt a forradalom leverését követő időkről, fekete és fehér színekben látva a múltat, hősökre és árulókra felosztva az események szereplőit. A történeket meghatározó, illetve az azokra reflektáló emberi döntések, magatartásformák mögött rejlő egyéni okok megértésének árnyaltabb feltárása nem volt jellemző. Ezt az „egyirányú” gondolkodást erősítette a Monarchia idejéig viszonyuló magyar szépirodalmi hagyomány is. Ám a kép ennél jóval árnyaltabb. 1851 végén az ún. szilveszteri pádensben a hatalom meghirdette az abszolutizmust (az életbe nem lépett olmtüzi alkotmány hatályon kívül került), aminek révén a király kezében

összpontosult a kormányzás. Az uralkodó Magyarországot a jogeljárás elméletére (Verwirkungstheorie) alapozva be akarta olvasztani összbirodalmába (Gesamtmonarchie). Ennek elvi alapja az volt, hogy a király ellen fegyvert fogó magyarság elvesztette jogait, így nem kell a magyar alkotmányt figyelembe venni. A megyei és városi önkormányzatok megszűntek, leválasztották közigazgatásilag Horvátországot és Erdélyt, Magyarország további területét öt polgári kerületre (districtus) osztották fel, székhelyeik Pest-Buda, Pozsony, Sopron, Kassa és Nagyvárad voltak. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság is önálló igazgatást kapott, csakúgy, mint a Határőrvidék.

Ugyanakkor dőreség lenne vitatni, hogy az Alexander Bach belügyminiszter és a rendőri szervekért felelős, fent már említett Kempen nevével fémjelzett időszaknak több pozitív hozadéka volt, megtartva a forradalom számos vívmányát. A belső vámtarát 1850-ben eltörölték, bevezették a modern osztrák törvénykönyvet, a nemesség jogi státusza nem állt vissza, sőt a jobbágyfelszabadításra is sor került, az oktatási rendszert is modernizálták stb. Vagyis a közvélekedéssel ellentétben ez az időszak nem a forradalom előtti viszonyok restaurációját hozta magával, hanem az erőteljes változásokat. Halász Imre gondolatai Zala megye járások szerinti átszervezéséről tágabb kontextusban is megállják helyüket: „A területi beosztás sokkal kedvezőbb volt, mint a feudális kori járásoké. [...] Ezeknek a járásoknak a kialakításával, s nem utolsósorban a hivataloknak és alkalmazottaknak állandó helyhez kötésével, kötött ügyintézési idejével és rendjével áttekinthetőbb, jobban funkcionáló alsó fokú közigazgatási szervezetet hoztak létre. Pozitívumait [...] mutatja, hogy (az 1861–1868-ig terjedő időszak kivételével) ezek a járások az 1950-es közigazgatási változásokig megmaradtak.” Az országos passzív ellenállásról szóló legendával ellentétben pedig a középfokú hivatalokban sok, 1848–1849-ben (illetve előtte is) aktív szerepet játszó ember dolgozott. Őket botorság lenne hazafiatlansággal vádolni, ahogy arra Pap József rámutatott: „Fő cél az államapparátus oldaláról a szakszerű munka folyamatossága volt, s ezt nem

■ Az írás lapzártá után érkezett a júniusi tematikus számba, ezért közlésére csak most kerülhet sor.

lehetett alkalmi tisztviselőkkel biztosítani. A több politikai átalakulást megélt hivatalnokok így tudtak munkát vállalni mind az abszolutista, mind az alkotmányos időszakban. Kialakulhatott egy olyan társadalmi réteg, amelynek a vármegyei igazgatásban való részvétel már elsősorban nem politikai tett, hanem szolgálati munka, foglalkozás.”

Mindezek ellenére az országban érezhető volt a feszültség, az ország megszállása komoly kiadásokkal járt az adminisztráció számára, hosszú távon nem lehetett fenntartani a rendszert. A hangulatot kiválóan példázza a Degré Alajos által feljegyzett anekdota, miszerint báró Augustus Antal helytartó-helyettes föl-kérte báró Eötvös Józsefet, mondjon ötletet az országjáró körútja során Pestről Budára érkező uralkodó fogadására, mégpedig olyat, ami nem kerül sokba, de a királyt meglepi és a népnek örömet okoz. Mire Eötvös azt javasolta, hogy a Lánchíd hídfőjénél a két oszlopra akasztassa fel Protmann rendőrfőnököt, illetve magát: ez nem kerül semmibe, a király meglepődik, a nép pedig örül.

Az 1850-es évek végére még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy megoldást kell keresni: ezt nem csupán a mind nagyobb tekin-

Ünnepség a hatvani állomáson a miskolci vonal 1870-es átadása alkalmából (Képek a régi magyar vasutakról és vonatokról, Közdok, 1991)

télyre szert tevő Deák Ferenc körül csoportosuló politikusok tudták, de az uralkodó környezetében is számosan, főleg a magyar arisztokrácia tagjai (pl. gróf Apponyi György), tisztában voltak ezzel. Azt, hogy az erő politikája nem vezethet mindig eredményre, világosan mutatta a protestáns pátens kudarca, amely 1859. szeptember 1-jén lépett érvénybe. Ez a protestáns egyházak öngazgatását szinte a megszüntetésig korlátozta. Válaszul nagyon komoly tiltakozás bontakozott ki, amely a felekezeti mellett nemzeti jelleget öltött. A kormányzat kemény fellépéssel reagált, az ellenállás így országos méretűvé duzzadt. De 1859-re megrendült a Habsburg-ház helyzete Európában: Solferinónál június 24-én vereséget szenvedtek csapatai a szárd–francia–osztrák háború döntő ütközetében, majd a november 10-i zürichi béke értelmében lemondtak Lombardiáról. Ekkorra Bach bukott ember volt, augusztus 22-én távozni kényszerült a belügyminiszeri posztról. Következő év május 11-én szállt partra Giuseppe Garibaldi Marsalánál, és folytatódott az olasz egység megvalósulása gróf Camillo Benso di Cavour miniszterelnök vezetésével. Magyarországon mindezt lelkesen figyelte a gondolkodó közvélemény, egymást követték a nemzeti érzelmekre alapozott emlékünnepek (Zrínyi Miklós, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sán-

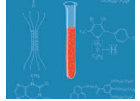
dor stb.), majd 1860. március 15-én került sor Pesten arra a forradalmi megemlékezésre, amely csendőrsortútzbe torkollott, és ami miatt Forinyák Géza egyetemi hallgató életével fizetett. Pár nappal az ő halála után vetett véget az életének gróf Széchenyi István az *Ein blick* megjelenése utáni, személye körül felerősödött zaklatások közepette. Az uralkodó végül 1860. május 15-én visszavonta a pátent, a protestáns egyházakat visszahelyezte 1848 előtt élvezett jogaikba. A '48-as függetlenségi szellemiség azonban továbbra is országszerte magas hőfokon égett, ami a divatban, a magyaros viselet elterjedésében is megmutatkozott.

A helyzet tehát pattanásig feszült, amit a korábbiaktól eltérő eszközökkel óhajtott orvosolni Ferenc József: 1860. október 20-án az ún. októberi diplomával, 1861. február 26-án pedig a februári pátenssel állt elő, sőt 1861 áprilisára (1848–1849 után először) összehívták a magyar országgyűlést, hogy legitimizálja utóbbit. Az októberi diploma állami alaptörvény lett volna, amely a végrehajtó és a törvényhozó hatalom irányítását az uralkodó kezében hagyja, de úgy, hogy hatalmát alkotmányos intézmények révén gyakorolja, a végrehajtó hatalom központi szerve pedig a birodalmi kormány marad. Az ország közigazgatásában a részleges önállóságot biztosította, így az 1848 előtti magyar kancellária és a helytartótanács visszaállítását, továbbá az országgyűlést is, ám a pénzügy a birodalmi tanács hatáskörében, míg a hadügy és a külügy az uralkodó kezében maradt volna. Az abszolutisztikus, föderalistikus és alkotmányos elemeket ötvöző diploma elutasító fogadtatásra talált, így a februári pátens következett, amely centralizáló törekvéseket mutatott. E szerint kétkamarás birodalmi gyűlést hívtak volna össze, amely törvényhozói jogokkal bír. E birodalmi gyűlés a tartományi gyűlések – a magyar országgyűlést beleértve – fölött állt volna. Változatlanul az uralkodó joga maradt volna a külügy és a hadügy irányítása. Az országgyűlés elvetette ennek támogatását: vita akörül bontakozott ki, hogy a nemleges választ felirati formában küldjék meg, vagy – mivel Ferenc Józsefet nem tekintették törvényes királynak – határozatként. Előbbi nézet képviselői a Deák Ferenc vezette ún. Felirati Párt, utóbbié pedig a gróf Teleki László irányította Határozati Párt soraiban tömörültek. Amikor május 7-én Teleki László öngyilkosságot követett el, már tudni lehetett, hogy a Felirati Párt vitte sikerre ügyét, de mindez hiábavalónak bizonyult: Anton von Schmerling, aki 1860. december 13-ától volt államminiszter, a feliratot nem fogadta el. A pesti Angol Királynő szállodában élő Deák a Schmerling-provizórium idején várakozó álláspontra helyezkedett híveivel, a korábbi centralistákkal együtt (Eötvös József, Trefort Ágoston, Szalay László stb.). A másik félben is dolgozott a hajlandóság a kiegyezésre: gróf Apponyi György országbíró még 1862-ben a Pragmatica Sanctióra és az 1848. évi áprilisi törvényekre alapozva dolgozta ki javaslatát, hangoztatva a külügy, hadügy és pénzügy közös kezelését, az országgyűlés fontosságát.

A Hagggenmacher Sörfözde reklámja

(1910-es évek, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)

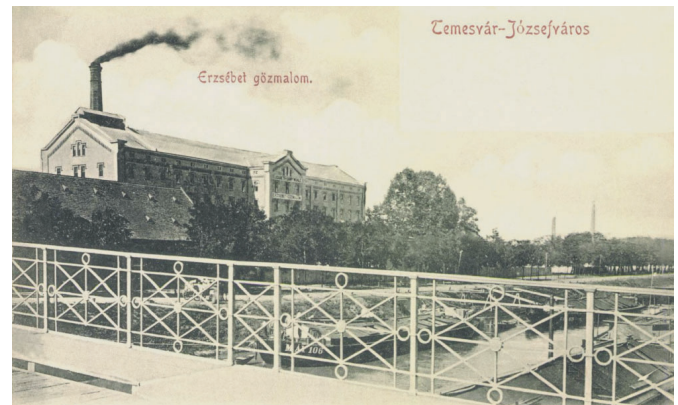

1865 áprilisában aztán Deák Ferenc (miután előző évben már folytak tárgyalások a felek között) megjelentette híres hűsvéti cikkét, amely új fejezetet nyitott a kiegyezés felé vezető tárgyalásokban „uralkodó és nemzet között”. Ebben leszögezte, hogy ha az alkotmányosság visszaáll, és a had- és külügy, valamint az ezek fedezésére szolgáló pénzügy közös lesz, a magyar fél hajlandó megbékélni. Ferenc József 1865 júniusában menesztette a kudarcot valló Schmerlinget, majd decemberben ismét összeült a magyar országgyűlés. A tárgyalásoknak végső lökést adott, hogy a Poroszországgal háborúba keveredő Ferenc József csapatai 1866. július 3-án Königrátnél vereséget szenvedtek, így az augusztus 23-i prágai békében le kellett mondani a nagynémet álmokról, majd október 3-án a bécsi békében Velence és Friuli tartományok elvesztését rögzítették. A magyar országgyűlésben a cél viszont egyértelműen az volt, hogy a kiegyezés (ahogy akkor hívták: kiegyenlítés) törvényes hátterét készítsék elő, e törekvések pedig 1867-re sikerre is vezettek.

Andrássy Gyula grófot, Magyarország időben harmadik kormányfőjét 1867. február 20-án az a Ferenc József nevezte ki miniszterelnöknek, akinek uralkodása kezdetén, 1849-ben halálra ítélték, és csak azért nem akasztották fel, mert külföldön tartózkodott és nem tudták elfogni: Batthyány Lajos egykori kormányból ezúttal is a kultuszértárcát kapta Eötvös József báró. Deák, akinek kulcsszerepe volt az előkészítésben, nem vállalt politikai feladatot a kormányban, személyes tekintélye azonban minden korábbiánál nagyobbra nőtt. Fontos eleme volt a kiegyezésnek, hogy Ferenc Józsefet 1867. június 8-án ünnepélyesen királlyá koronázták, elismerve részben azt, hogy korábban nem a magyar törvényeknek megfelelően lett uralkodóvá. A király nem sokkal később, július 28-án megerősített a törvényeket, amelyek közül e helyt kiemelni az 1867. évi 12. törvénycikket, amely a szorosabb értelemben vett közjogi kiegyezést rögzítette. Az ország törvényhozási önállóságát visszakapta, belügyeit maga intézhette, volt felelős kormánya és parlamentje. Közös ügy lett a külügy és a hadügy, illetve az ezek fedezését szolgáló pénzügy is. Magyarország részt vállalt Ausztria államadosságából, illetve az ún. gazdasági kiegyezés keretében elfogadták, hogy a közös államügyek három tizede terhelje az országot (ez idővel négy tizeddé emelkedett), míg az osztrák és a magyar kormány mindkét fél számára előnyös vám- és kereskedelmi szerződését tízévente kellett újratárgyalni. Ez mindig meg is történt, a hatalmas, mintegy ötvenmillió birodalom belső piacán ez ugyanis mindenkinek előnyös volt. Az év végén, december 21-én Ferenc József végül szentesítette a kiegyezés államjogi struktúráját is magába foglaló osztrák alaptörvényeket, pár nappal később pedig, december 27-én a gazdasági kiegyezést is. A kiegyezés előnyeire hamarosan természetes dologként tekintettek a legtöbben, ahogy arra Arany János *Hinc illae* című versében kellő cinizmussal mutatott rá: „Haynaunál, Bachnál gonoszabb e nemzeti kormány, / Ez csak üvöltöni hágy: az hivatalt is adott.” Az ország modernizációja pedig folytatódott. 1872-ben eltörölték az elmaradott céhes rendszert, a modern hitelrendszer és a bankok kiépülése, a külföldi tőke beáramlása megtermékenyítő erővel hatott a gazdaságra. Az 1873-as bécsi tőzsdekrach ugyan megroppantotta ezt a fejlődést, de újabb külföldi tőkebeáramlások révén sikerült felülemelkedni a következményeken, mígnem az 1880-as évek közepén újabb válsággal kellett számolni, amikor Európába áramlott nagymennyiségű olcsó amerikai gabona, gyapjú, illetve ekkor tette tönkre a szőlészetet/borászatot a filoxéra pusztítása. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a mezőgazdaságban torz birtokszerkezet alakult ki: a jobbágyfelszabadítás után életképtelen törpebirtokok

sokasága jött létre, illetve tovább éltek az arisztokrácia nagybirtokai. A gabonatermesztés mégis sikerághozat volt, a vetésforgó bevezetése, az első gőzgépek megjelenése, a Budapesten kiemelkedő malomipar kiválóan példázta ezt. A századfordulón Minneapolis után Budapest volt a második legfontosabb malomipari város a földön. A bankok már említett tőkebehozatala az 1873-as válság ellenére kiemelkedő maradt, főleg a francia és német tőke áramlott be nagy arányban. A tőke pedig, oly módon, hogy nem egyszer maguk a bankok voltak a befektetők, az ipari befektetéseket erősítették tovább. Az infrastruktúra is kiemelkedően fej-

A temesvári Erzsébet-gőzmalom (1900)

lődött, amit a vasút példájával illusztrálhatunk leginkább: sorra adták át az új vasútvonalakat (pl. 1867-ben a Pest–Hatvan–Salgótarján vonalat, 1870-ben a Hatvan–Miskolc vonalat stb.). A századelőre 17 000 km hosszan fektettek le vasúti sít, ráadásul létrejött a Magyar Államvasutak, amely az 1880-as évektől csaknem az összes fővonalat állami tulajdonba vette. Amelyik várost nem érintette a vasút, az rövidesen megtapasztalhatta ennek hátrányát, míg a többi az előnyt. 1873-ban egyesült Pest, Buda, Óbuda és a Margitsziget (ez Pest vármegyéhez tartozott) összevonásával Budapest, amely ütemes fejlődése révén nagyon hamar világvárossá nőtt. Ez viszont teljesen tudatos tevékenység eredménye volt, ennek motorjaként pedig a kifejezetten a város fejlesztését irányítani hivatott Fővárosi Közmunkák Tanácsa említhető. A főváros lakosságának száma az 1869-es szűk 300 000 főről a 20. század elejére egymillió fölé emelkedett. Összességében tehát a malomipar, a vasútipar és az élelmiszeripar húzóágazatnak bizonyult, de említeni kell a nehézipart is, így a vaskohászatot, bányászatot: Salgótarján, Ózd, Komló, amelyekre sokan tipikus szocialista képződményként gondolnak, ekkor kezdett felemelkedni. A dualizmus idejében növekedett meg a fém, a szén stb. modern kitermelése, létrejöttek az első ipari városok. Nem véletlen hát, hogy a Monarchiában két és félszeresére gyarapodott az egy főre eső nemzeti jövedelem, az iparból és kereskedelemről élők aránya 20%-ról a duplájára emelkedett, ezzel szemben a mezőgazdaságból élők aránya 75%-ról 60%-ra esett vissza. Mindez természetesen nem hagyta érintetlenül a társadalmat sem. A társadalmi szerkezet ugyanakkor mindezen fejlődés ellenére magában hordozta a feudális maradványok terheit, aminek következtében kettős társadalomszerkezet alakult ki. Egyfelől izmosodtak a kapitalista, polgári társadalom rétegei (polgári középosztály, tőkés nagyvállalkozók, sőt az ipari munkásság), másrészt tovább élt a nagybirtokos arisztokrácia, a lassan eldzsentrisedő középső és kisbirtokos, illetve birtoktalan nemesség. A nagybirtokos arisztokrácia befolyása, gazdasági súlya kiemelkedő maradt mindvégig. Nekik a gazdasági erejük mellett politikai súlyuk is hagyo-

mányosan erős volt. A dzsentrikről viszont ez korántsem volt elmondható: a középbirtokos egykori magyar nemesség széles rétegei képtelenek voltak lépést tartani a modern polgári fejlődéssel, így (mivel az ősiség törvénye már nem védte azokat) számosan elvesztették birtokaikat, vagyonukat. Számukra a hivatali (főleg vármegyei) pálya kínált kiutat vagy a katonaság, egy szűkebb, tanultabb részükénél pedig az értelmiségi, polgári pálya. Életvitelükkel sokan igyekeztek őseikhez igazodni, sőt ezzel a polgárság egy hozzájuk illeszkedni vágyó részének is mintául szolgáltak. Ugyanakkor anyagi háttérük nem állt arányban életvitelükkel, így az ún. elszegényedő úri középosztály kifejezés nem véletlenül jött létre. Velük szemben a társadalom gyorsan emelkedő része volt a burzsoáziának is nevezett nagypolgárság. Ez is szűk kör volt, a vállalkozások révén gyorsan gyarapodó mintegy 150 család, gyárosok, nagykereskedők, bankárok, vállalkozók, jórészt német (svájci), illetve zsidó származásúak (Ganz Ábrahám, Hagenmacher Henrik, Wahrmann Mór, Weisz Manfréd stb.), de még norvég is akadt köztük: Gregersen Gudbrand. Sokan közülük gazdasági sikereiket társadalmi emelkedésre is használták, és jellemző módon a hagyományos elit ismérveit igyekeztek magukra öltetni: katolizáltak, magyar nevet vettek fel, nemesi címet szereztek (jóllehet ez már nem járt jogi előnyökkel). Jó példa erre a Deutsch család, amely nevét birtoka után Hatvanya változtatta és bárói címet nyert. Sajátos jellemzője volt ez a kettős társadalomnak: a modern ország építésében döntő szerepet játszó polgári rétegek igyekeztek hasonlulni a tradicionális elithez. A polgárság nagy részét azonban a közép- és kispolgárság alkotta: a polgári tisztviselő és értelmiségi rétegek, amelyek állami, egyházi és magán intézményekben dolgoztak, hivatali munkákat láttak el. Ez a réteg szívta magába a lecsúszott, de munkát vállaló dzsentrik egy részét is, de a tanultabb, felemelkedő munkásságot is, vagyis bizonyos szempontból felfelé is, lefelé is nyitott volt. Éppen

ezért viszont esetükben egységes polgári mentalitásról nem beszélhetünk, különféle értékrendek elegyét alkotta ez a réteg, amelynek inkább jövedelme, megélhetési körülményei voltak egységesek. Új társadalmi rétegnek nevezhető a munkásság, amelynek létszáma gyorsan nőtt az iparosodás következtében: a dualizmus végére számuk egymillió fölé emelkedett néhány tízezerrel. A jól képzett, jórészt külföldi származású szakmunkásokat igen jól fizették, ők polgári életviszonyok között éltek, de a szakképzetlen segéd munkások nagyon alacsony bérért, mostoha körülmények között dolgoztak, köztük sokan nők és gyerekek. A baloldali mozgalmak bázisának magvát nem véletlenül ők alkották. A századfordulóra összességében mégis sikertörténetként tekinthetünk a Monarchiára. Az 1896-ban tartott millenniumi ünnepkör volt talán a dualista állam létezésének csúcspontja. Két-séggkívül lappangtak a mélyben feszültségek: a már említett szociális problémák, feudális maradványokkal terhelt társadalmi szerkezet, a nemzetiségi gondok – a századforduló kormányainak türelmetlen nemzetiségi politikája említhető itt, abban az országban, ahol a magyarság aránya épphogy 50% volt – ellenére az egykor gyűlölt Ferenc Józsefből az ország szeretett uralkodója lett. A mindenkori kormánypárt stabilan tartotta kezében az irányítást, a 19. század során az ellenzék nem nyert választást (amikor pedig 1905-ben igen, Ferenc József ezt figyelmen kívül hagyva nevezett ki miniszterelnököt, ami jól mutatja a rendszer működését és a politikai mozgáster határait). A porosz háború óta magyar katona nem kényszerült háborúba, a boldog békeidők legendája ezzel vette kezdetét, amelyet felerősített az első világháború kataklizmája. Cieger András történész gondolatait idézve: „... a kiegyezés nyomán [...] az ország [...] a gazdasági és kulturális modernizáció útjára lépett. [...] Magyarország modern kori történelmének leghosszabb ideig fennálló alkotmányos berendezkedése jött létre 1867-ben.”

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Józsefvárosi Fiókosztálya (1905, Fortepan)

